

ՁԻՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ «ՔՅՈՈՑՂԻ» ԷՊՈՍՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

«Քյոռօղլի» էպոսը թեև ուշ միջնադարի ստեղծագործություն է, սակայն պարփակում է բազմաթիվ վաղնջական շերտեր ու հնագույն առասպելաբանական տարրեր, որոնցից առավել ցայտուն է արտահայտված ձիու պաշտամունքը: Քյոռօղլու ձիու ծագումն էպոսի գրեթե բոլոր տարբերակներում նույն կերպ է նկարագրվում: Ղըռաթը ծնվում է ջրային (ծովային) հրեղեն ձիու և ջրի ավիին արածող մատակի զուգավորումից: Հողվածում ներկայացվում են ձիու կերպարի առասպելաբանական հիմքերը, այդ թվում՝ նաև առկա հայկական նյութերի հետ համադրությամբ: Ակնհայտ է, որ «Քյոռօղլի» էպոսի ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական զանազան՝ առավելապես նախկին հայկական ու հայաբնակ տարածքներում գրառված տարբերակներում նկատելի է տեղական բնիկ հայոց վիպական տարրերի ու ավանդությունների ազդեցությունը:

Քանալի բառեր – Քյոռօղլի, ձի, ծովածին, «կույրի զավակ», ձիու պաշտամունք, Ղըռաթ:

«Քյոռօղլի» էպոսը, ուշ ժամանակաշրջանի (XVIIդ.) ստեղծագործություն լինելով, թյուրքական մյուս էպոսների ու հերոսական ասքերի համեմատ իր տարածվածության տեսակետից նախադեպ չունի, այն համընդհանուր ընդունելության է արժանացել ամենատարբեր ազգերի շրջանում՝ Տյան-Շանից մինչև Բալկաններ, Կասպից ծովից մինչև Սիբիր: Հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով (Վ.Մ.Ժիրմունսկի, Բ.Ա.Կարրիև, Ն.Փ.Բորաթավ ևն) «Քյոռօղլի» էպոսի ձևավորումը սկսվել է XVIIդ.-ից և մինչև XIXդ. վերջերն այն ենթարկվել է գեղարվեստական բազմաբնույթ մշակումների ու փոփոխությունների: Էպոսի արևմտյան խմբում ընդգրկված տարբերակները (թուրքական, ադրբեջանական, հայկական, քրդական, վրացական, դաղստանյան ևն) հիմնականում հանգում են ատրպատականյան (կամ, այսպես կոչված, «վաղադրեջանական») «Քյոռօղլու» էպոսին, ինչպես գտնում է հետազոտողների մեծամասնությունը¹: Դրանք, հիմնավորապես պահպանելով պատմական իրա-

¹ Նկատի է առնվում 1830-ական թթ. Իրանի Ատրպատական (Ադրբեջան) երկրամասում ռուսաստանցի (լեհ) արևելագետ Ալեքսանդր Խոժկոյի (1804-1891) գրառած և 1842թ. Լոնդոնում անգլերեն տպագրված ամբողջական տարբերակը (**Chodzko A.** Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit – Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Stories of the Caspian Sea. London, 1842), որը, 14 տարի անց թարգմանվելով ռուսերեն, հրատարակվել է Թիֆլիսում (Кёп-оглу, восточный поэт-наездник, Тифлис, 1856): Բնականաբար, տվյալ

դարձությունների իրական արձագանքները և շերտերը, սկզբնավորվելով անմիջական պատմական հենքից, ճշմարտացիորեն են վերարտադրել Փոքր Ասիայում և Հարավային Կովկասում XVI-XVII դդ. տեղի ունեցած անցքերը, այն է՝ ջալալիների ապստամբությունները: Վերոհիշյալ խմբի տարբերակները հիմնականում զերծ են առասպելական և հեքիաթախառն գծերից, ինչն, ինքնըստինքյան, վկայում է կայուն պատմական հիմքի առկայության մասին: Արևելյան տարբերակներում (թուրքմենական, ուզբեկական, տաջիկական, դազախական, կարակալական, Բուխարայի արաբների, տոբոլ-թաթարական, ույղուրական ևն) արևմտյան խմբին բնորոշ պատմավավերական ատաղձը գրեթե անհետանում է՝ իր տեղը զիջելով վաղնջական հեքիաթախառն ու նախախլամական տարրերով հավելված զրույցների շարքին և իրանական առասպելաբանությանը:

Ուշ միջնադարի ստեղծագործություն լինելով հանդերձ՝ իր զանազան ազգային տարբերակներում «Քյոռոզլի» էպոսը պարփակում է բազմաթիվ առասպելաբանական հնագույն տարրեր, որոնցից առավել ցայտուն է արտահայտված ձիու պաշտամունքը: Դրան առնչվող տարրերը հիմք ընդունելով՝ ժամանակին դեռևս Ժ.Դյումենգիլն է նշել «Քյոռոզլու» տարբեր վիպական ստեղծագործությունների միջև համանմանությունների առկայությունը: Մասնավորապես Դյումենգիլը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել հայրերի կուրացման և որդիական վրեժխնդրության մասին Փոքր Ասիայում, Հյուսիսային և Հարավային Կովկասում տարածված, այսպես կոչված, «կույրի զավակի» զրույցի համեմատական վերլուծությանը: Նրա կարծիքով զրույցի հնագույն ձևը Հերոդոտոսի (Ք.Շ.Ա. V դ.) մոտ պահպանված սկյութական առասպելն է, ապա Փավստոս Բուզանդից և Մովսես Խորենացուց ավանդված «Պարսից պատե-

ժամանակահատվածում էպոսն ադրբեջանական (ատրպատականյան) էր համարվում գրառման տեղավայրի հաշվառմամբ, սակայն 1918թ. հետո «Ադրբեջան» անվամբ կազմավորման ի հայտ գալով՝ դրան ուղղակիորեն վերագրվել է էթնիկ պատկանելություն: ԽՍՀՄ օրոք հարցն առավելապես կրել է համաթուրանական գունավորում՝ ելնելով «Հարավային Ադրբեջանի» կեղծ դրույթից, ընդամենը, հենց այդ ժամանակից շրջանառության մեջ է դրվել «հարավադրբեջանական» բացարձակ հակագիտական որակումը: Էպոսի խոշորագույն հետազոտողներից Խ.Կորոզլին, ինքը ծագումով Իրանից լինելով, վերջին շրջանի իր ուսումնասիրություններում Խոճկոյի գրառած տարբերակի վերաբերյալ նախապատվություն է տվել «վաղադրբեջանական» որակմանը: Սույն ուսումնասիրության մեջ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում գրառված պատումներից տարբերելու և քաղաքական նկատառումներով առաջացած տեղանվանական շփոթից խուսափելու նպատակով օգտագործել ենք «ատրպատականյան» եզրը:

րազմ» հերոսավեպը, հատկապես Շապուհի կողմից ձիու պատճառով Տիրան թագավորի կուրացման և նրա որդի Արշակ Բ-ի վրիժառության ու մահվան դրվագները²: Ամենաուշ խմբագրություններն օս-նարտական, սվանական և թուրքական («Քյոռոզլի») ասքերն են: Սկյութական, հայկական և թուրքական տարբերակներում հայրերի կուրացման պատիժն անպայմանորեն կապված է ծիաբուծության հետ, ինչը ավելի հստակ ու տրամաբանական է ներկայացված Արշակ Բ-ի վեպում: Վերջինիս և «Քյոռոզլի» էպոսի միջև Դյումեզիլը մի շարք հետաքրքրական համամանություններ է նշում, ի վերջո, հնարավոր համարելով դրանց ընդհանուր կապը, բայց ոչ անպայման ծագումնաբանական³:

Ժ.Դյումեզիլի այս տեսությունը զարգացնելով՝ ֆրանսահայ բանասեր Հ.Պերպերյանը ևս մի քանի համամանություններ է նշում և դրանց առկայությամբ հիմնավորում, որ «Քեռոզլուի գրույցին մեկ մասը Արշակի վեպին սերած է: Այս մասը նախապես պետք է որ անջատ եղած ըլլայ եւ պատմական Քեռոզլուի անուան շուրջ կազմուած դիւցազնավեպէն վերջ ծուլուած անոր հետ»⁴: Պերպերյանի կարծիքով. «Արշակ առած է Ռուշան կամ Քեռոզլու-Ռուշան անունը», իսկ երկու վեպերի ծուլումը կատարվել է հայ աշուղների կողմից: Սակայն որոշ վերապահությամբ գտնում է, որ «եթէ ընդունուի որ Քեռոզլուի դիւցազնավեպին մեկ մասը սերած է Արշակի վեպէն, պետք է ընդունիլ նաեւ թէ այս վերջինը իր գոյութիւնը պահած է առնուազն մինչեւ ԺՁ դար»⁵:

«Սասնա ծռեր» էպոսի պատումների ուսումնասիրության վերաբերյալ Ս.Կանայանցը ժամանակին մի շարք նույնացումներ է արել, ինչպես Քյոռոզլուն Արշակ Բ-ի, Ղըռաթը՝ Տիրան արքայի Ճարտուկ Ճանճկենի կամ Քուռկիկ Ջալալու, Քյոռոզլու Ջուլֆիղար թուրը՝ Թուր Կեծակիի կամ «հավլունի թրի» հետ ևն⁶: Նույն մոտեցումն է իշխել նաև XX դ. 30-ական թթ. «Դուրյան» գրական մրցանակի Երուսաղեմի հանձնաժողովին ներկայացրած նրա մեկ այլ ուսում-

² Dumézil G. Les légendes de “Fils d’aveugles” au Caucase et autour du Caucase // Revue de l’Histoire des Religions, Vol. 117, p. 50-74, Paris, 1938. Տե՛ս Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ.՝ Ս.Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, գ. 4, 1-4:

³ Dumézil, p. 50-74.

⁴ Պերպերյան Հ., Արշակ Բ. եւ Քեռոզլու, Փարիզ, 1938, էջ 40:

⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

⁶ Կանայանց Ս., Ջոջանց տուն կամ Սասնայ ծռեր վեպի երեք փոփոխակ, Վաղարշապատ, 1910, էջ 2, ԺԳ, ԺԵ, ի:

նասիրության մեջ, որը, հավանության չարժանանալով, չի հրատարակվել և անհայտ է⁷:

Դյումեզիլի և Պերպերյանի տեսությունը զարգացնելով՝ ֆրանսահայ բանասեր Ս.Ահյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Սկյութների, Արշակի և Քյոռոզլու պատմությունները կազմում են այստեղ ուսումնասիրված առասպելական թեմայի երկրորդ տարբերակը: Այստեղ հայրերի կուրացման պատճառը ձին է: Կույրերի որդիները դավաճանում են իրենց ստրուկի կամ վասալի ծագմանը՝ իրենց իշխողների նենգությունից դրդված»⁸: Ի վերջո, եզրակացվում է, որ պահպանված տվյալները և գրառված ավանդազրույցները «հաստատում են նույն առասպելական թեմայի տարբեր տեղափոխությունները և կրած ձևափոխությունները՝ ըստ պատմական և աշխարհագրական պայմանների և զարգացման յուրահատուկ մակարդակների»⁹:

Թեման համակողմանի քննել է նաև Ա.Պետրոսյանը, որի համոզմամբ. «...չնայած ուշ, պատմական տարրերի առատությանը, «Քյոռոզլու» բազմաթիվ վիպական տարրեր շարունակում են նույն շրջաններում տեղայնացվող հնագույն վիպական ու առասպելական ավանդությունները (ինչպես և նույնը «Սասնա ծռերում»)»: Արշակ թագավորի վեպն իր հերթին համարվում է Քյոռոզլու՝ որպես «կույրի որդու» բացահայտ նախորդ հայկական վիպական ավանդության մեջ¹⁰: Փաստացի «Քյոռոզլին» ներառում է Արշակի առասպելի առանցքային տարրերը՝ հորը կուրացնելը, պայմանավորված ձիու հետ կապված մի թյուրիմացությամբ և հերոսի վրեժը¹¹: Առկա բազմաթիվ համանմանություններով եզրակացվում է, որ «Քյոռոզլին» շարունակում է, և չէր կարող

⁷ «Զրոյցների եւ վէպերի «պատմական աստառ» որոնելը դարձած է հեղինակի մասնագիտութիւնը,- գրել է ձեռագիրը քննած Ն.Աղբալյանը,- եւ այս աշխատութեան մէջ մենք հանդիպում ենք մի շարք նոյնացումների, որոնց վրայից {Կանայեանցը} անցնում է առաջ (Քեօռօղլի=Արշակ Բ., Ախպոր տղայ= Հռադամիզը=Երուանդ, եւ այլն)» (**Աղբալեան Ն.**, Քննական տեղեկագիր Ն.Աղբալեանի ի մասին Ս.Կանայեանի «Քաջանց տուն (Արշակունիք)» ժողովրդական վէպի», «Սիոն», թիւ 1, Յունուար, էջ 20-24, Երուսաղէմ, 1937, էջ 22):

⁸ **Ահյան Ս.**, Կույր հոր ու իր տառապալ որդիների առասպելական թեման և Քյոռոզլին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 3 (93), էջ 148-153, Երևան, 1997, էջ 153:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ **Պետրոսյան Ա.**, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները (հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր), Երևան, 1997, էջ 42:

¹¹ **Պետրոսյան Ա.**, Հայոց պատմությունը և վիպական բանախյուսությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 21, էջ 131-142, Երևան, 2014, էջ 138:

չշարունակել, հայկական և հայաստանյան հնագույն վիպական ավանդույթը»¹²:

Ընդհանրապես ձիու պաշտամունքը զգալի է եղել Հին Հայաստանում՝ կապակցվելով արևի պաշտամունքի հետ: Քսենոփոնի վկայությամբ Մեծ Հայքում արևի աստվածությանը ձիեր էին զոհաբերում, իմա՝ Ք.Մ.Ա. Մդ.¹³: Ողջ Փոքր Ասիայում ընդունված էր Արևի տաճարներին մարտակառքերի զոհաբերությունը: Ստրաբոնի հաղորդմամբ Աքեմենյան շրջանում պարսից արքային Միհրական տոների համար Հայաստանի սատրապը տարեկան 20 հազար մորուկ էր ուղարկում¹⁴, ինչը վկայում է զարգացած ձիաբուծության մասին: Աստվածաշնչում ևս առկա է հիշատակություն փյունիկյան քաղաքների շուկաներ «ի տանէ Թորգոմայ» բերված ձիերի ու ջորիների վաճառքի մասին¹⁵: Ձիու պաշտամունքի տարածվածության վերաբերյալ է վկայում պատմական Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված հարուստ հնագիտական նյութը, ինչպես նաև նույնիսկ վաղ միջնադարում դրա տարրերի առկայության հանգամանքը:

Ձիու պաշտամունքային առասպելաբանական տարրն ընդհանրապես, զգալիորեն դրսևորվում է տարբեր ազգային վիպական ստեղծագործություններում: Ակադեմիկոս Վ.Ժիրմունսկու ընդգծմամբ. «...հերոսական էպոսը մեծ ուշադրություն է դարձնում դյուցազնի սպառազինությանն ու նրա ձիուն... Սխրանքի իրականացման համար անհրաժեշտ սրի ձեռքբերումը կապակցված է եղել մեծ դժվարությունների հետ, և ձիու ձեռքբերման նման այն ինքնին կարող էր լինել հերոսի առաջին սխրանքը»¹⁶: Որպես երկու տարրերի համակցության օրինակ Ժիրմունսկին նշում է Քեդի Թորոսի կերպարը «Սասնա ծռերից», ընդգծում, որ վերջինս ոչ միայն որպես հրաշալի դարբին է ներկայանում, այլ նաև ձիերի բոլոր տեսակները զանազանող¹⁷: Ընդհանրապես ձիու կերպարի առնչությամբ Ժիրմունսկին նշում է ներքոհիշյալ կարևոր պահերը.

Ձին՝ որպես դյուցազնի մարտական ընկեր և գլխավոր օգնական, ռազմական կյանքի իրական պայմանների համապատասխան էպոսում խաղում է

¹² **Պետրոսյան Ա.**, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքներ..., էջ 43:

¹³ **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմանությունը՝ Ս.Կրկյաշարյանի, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1970, էջ 98:

¹⁴ **Ստրաբոն**, քաղեց և թարգմանեց՝ Հ.Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 61:

¹⁵ Տե՛ս **Եզեկիէլ**, Իէ, 14:

¹⁶ **Жирмунский В. М.** Народный героический эпос. Москва-Ленинград, 1962, стр. 21-22.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 22:

ոչ նվազ կարևոր դեր, քան դյուցազնական հեքիաթում,

ձին նախատեսված է հերոսի համար, և հանձին նրա՝ ինքն է ճանաչում իր տիրոջը... կապված է համակրական կապով, ծնվել են միևնույն օրը,

ծիու կերպարում պահպանվել է հեռավոր կապը ծիու մասին հնագույն տոտեմական հավատալիքների վրա հիմնված առասպելաբանական պատկերացումների հետ, որպես մարդու անփոխարինելի օգնական կենդանու,

ծիու ընտրությունը և ձեռքբերումը հերոսի ուժի առաջին փորձությունն է, դրանով հանդերձ՝ նաև հենց ծիու փորձությունը, ինչը սովորաբար կրում է առասպելական բնույթ,

ջրային տեղանքում ծիու ձեռքբերման ու փորձության պահը, սովորաբար ծեր ձիապանի կամ պատանի հերոսի հովանավորի դերում հանդես եկող այլ ծերունու մասնակցությամբ, բազմիցս հանդիպում է թյուրքալեզու ժողովուրդների մոտ,

թյուրքալեզու ժողովուրդների հերոսական էպոսը պահպանել է թևավոր ծիու՝ «թուվարի» կերպարը, ինչպես Ավիամըշի Բայջըբարը, Քյոռօղլու (Գյոռօղլու) նշանավոր Ղըռաթը, որը նաև ջրային ծագում ունի, հայտնվել է լճից կամ ծովից¹⁸:

Էպոսի բոլոր տարբերակներում առկա Քյոռօղլու ծիու՝ Ղըռաթի (թրք.՝ «գորշ ձի») կերպարն առասպելական բնորոշ գունավորում է ստացել՝ տեղական միջավայրում արդեն իսկ ձևավորված վիպական ավանդույթի համեմատ: Ընդհանրապես ծիու պաշտամունքի առասպելաբանական տարրը պարզորոշ ընդգծվում է «Քյոռօղլու» արևմտյան խմբի տարբերակներում (թուրքական, ատուրպատականյան, հայկական ևն): Քյոռօղլին իր սխրանքները կատարում է Ղըռաթով և Դորաթով (Դուրաթ, Տորաթ՝ նույնպես ջրային ծագմամբ), երբեմն նաև Արաբ-աթով (արաբական ձի)¹⁹: Քյոռօղլու մարտաձին օժտված է հրաշք-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 23-26: Թևավոր ձիերի հետ կապված Վ.Ժիրմունսկին ժամանակին նշել է հարավ-սլավոնական ժողովուրդների էպոսի հերոս Մոմչիլա վոևոդայի ծիու՝ Յաբոչիլյի կերպարը, որը ջրային ծագում ունի, սերում է լճում բնակվող թևավոր քուռակից: Մատնանշվում է, որ թևավոր ձիեր սլավոնական ժողովուրդների էպոսում չեն հանդիպում, ըստ այդմ, հնարավոր է համարվում նման մոտիվի ներմուծումը Մերձավոր Արևելքում տարածված Քյոռօղլու վիպական զրույցների Ղըռաթի ազդեցությամբ (նույն տեղում, էջ 27):

¹⁹ Վ.Խուլուֆլուի գրառած և 1927թ. հրատարակված ադրբեջանական տարբերակում առկա է չորրորդ ծիու՝ թուրքմենական ձիերի ցեղից սերող Աղջա-Գուգիի կերպարը (**Карыев Б. А.** Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. Москва, 1968, стр. 53-54):

հատկություններով. թևավոր է, ունի բանականություն, օգնում է տիրոջը հարձակման և պաշտպանության ժամանակ, հսկում է նրա դյուցազնական քունը, հեռու տարածության վրա զգում թշնամու մոտենալը, արթնացնում տիրոջը ևն:

Նույն առանձնահատուկ գծերը՝ կապված ձիու պաշտամունքի հետ, բնորոշ են նաև թուրքմենական պատումներին: Այստեղ Ղըռաթը ևս սերում է հոջակավոր «թուլփար» թևավոր ձիերի ցեղից ևն: Ձիու տոտեմական պաշտամունքի վերապրուկները պահպանվել են նաև տաջիկական «Գուրուզլի» («Գուրգուլի») էպոսում, որում առկա է, այսպես կոչված, «իմաստուն ձիու» («ասպի աղլըդոր») կերպարը: Վերջինս ևս խորհուրդներ է տալիս, օգնում դժվարին կացության մեջ հայտնված հերոսներին: Համարվում էր, որ ձիու մազը, միսը և սանձը ուժ են հաղորդում, կատարում պահպանիչ դեր, ձիու հատկությունները փոխանցվում էին նրա միսը ճաշակողին ևն²⁰: Տաջիկական պատումներում «բափար» (թևավոր) հրաշք-ձիերը հանդես են գալիս մի քանի անուններով՝ Կիրաթ, Կիր, Ջայնուկիր, երբեմն նաև Կիզիլ: Նրանց մասին էպոսում ասվում է, որ «առանց նժույգի Չամբուլը (իմա՝ Չամիթբեյը) կկործանվի»²¹: Ընդամեն, տաջիկական տարբերակում ակնհայտ է իրանական առասպելաբանության զգալի ազդեցությունը՝ «Շահնամեի» Ռախշին բնորոշ գծերով:

Քյոռօղլու ձիու ծագումն էպոսի գրեթե բոլոր տարբերակներում նույն կերպ է նկարագրվում. Ղըռաթը (հայ աշուղական և գրական մշակումներում՝ «Պիսակ ձի»)՝ ծնվում է ջրային (ծովային) հրեղեն ձիու և ջրի ափին արածող մատակի զուգավորումից: Քյոռօղլու հայրը, որ սուլթանի (շահի) ձիապանն էր, ականատես է լինում այս հրաշքին և նախատեսում հրաշալի քուտակի ծնունդը: Այդ առթիվ հիմնականում Արաքս գետն է նշվում որպես գործողության վայր, թեև այն այլ տարբերակներով տեղայնացվում և կապվում է բազմաթիվ գետերի, լճերի և նույնիսկ ծովերի հետ: Օրինակ, Վանա բարբառով գրառված հայկական պատումում Ղըռաթի ծագումը կապվում է Վասպուրականի Նազիկ

²⁰ Брагинский И. С. Исследования по таджикской культуре. Москва, 1977, стр. 57.

²¹ Նույն տեղում, էջ 96:

²² Ղըռաթը թարգմանաբար «Պիսակ ձի» է նշվում հատկապես աշուղ Ջամալու (Մկրտիչ Տալյանց) թուրքերենից փոխադրված մշակման մեջ (Քոռօղլու հեքիաթը. Գգիր Օղլու եւ Պօլի Բէկի հետ պատահած անցքերը, փոխադրեց տաճկերէնից հայերէն Մկրտիչ Տալեանց Աշըզ Ջամալին, Մասն առաջին, Թիֆլիզ, 1897, էջ 6 ևն): Միաժամանակ Ջամալու կողմից գործածվում է «Ղըռ ձի» ձևը ևս (Քոռօղլու հեքիաթը. Դամրջօղլու եւ Համգա-բէկի հետ պատահած անցքերը, փոխադրեց տաճկերէնից հայերէն Մկրտիչ Տալեանց Աշըզ Ջամալին, Մասն երկրորդ, Տիֆլիս, 1904, էջ 83):

և Խաչու լճերի հրեղեն ձիերի մասին առասպելների հետ²³:

Ռուսաստանցի (լեհ) արևելագետ Ալ. Խոճկոյի գրառած ատրպատականյան («վաղադրեջանական») տարբերակում Քյոռոլի-Ռուշանի հայրը՝ սուլթան Մուրադի ծիապան Միրզա Սերրաֆն ականատես է լինում գետից ելած հովատակի և զամբիկի զուգավորմանը, կանխատեսում հրաշք-նժույգի ծնունդը: Հետագայում սուլթանին ներկայացված արտաքուստ անհարմար ձիու պատճառով հերոսի հայրը հանիրավի կուրացվում է, ինչից հետո ձին բաժին է ընկնում Քյոռոլուն: Վերջինս հոր խորհրդով ձիուն քառասուն օր պահում է քարանձավում, ապա մաքրելու ընթացքում անզգուշությամբ հատում է թևիկները, այսինքն՝ ջրային ծագում ունեցող նժույգը պետք է որ թևավոր դառնար, սակայն հայրը սփոփում է՝ ասելով, թե Ղըռաթին որևէ ձի չի համարձակվի մոտենալ՝ նրա սմբակների բարձրացրած փոշու պատճառով²⁴:

Մյուս տարբերակների պես ևս նույն կերպ է պատմվում «ղանաթի» (թևավոր) Ղըռաթի ծագումը Ուրմիայի բարբառով հայկական միակ հրատարակված տարբերակում (ասացող՝ Գևորգ Թարոյան Ավագյան). Քյոռոլու հայրը՝ Հասան ամին, ձիերի երամակն արածելու է տանում Արաքսի վտակ Կարասուփ (Սև ջուր) մոտ, որտեղ էլ տեղի է ունենում հրեղեն ձիու և մատակի զուգավորումը²⁵: Բանահավաքի վկայությամբ. «Ժողովրդի մեջ տիրող առասպելների համաձայն՝ հրեղեն ձիերն ապրում են ծովերում կամ լճերում, նրանք թևավոր են, գարնան ու ամռան լուսնակ գիշերները ջրից դուրս են գալիս ափը, արածում են, խաղում, և մարդ տեսնելիս՝ իսկույն խորասուզվում ջրի տակ և աներևութանում»²⁶:

Համանման կերպով է պատմվում Ղըռաթի ծագումն Արցախում գրառ-

²³ Քյոռ-Օլլի, Ժողովրդական վիպասանություն, հավաքեց և գրի առավ՝ Գ.Թարվերդյան, առաջաբանը՝ Խ.Սամվելյանի, Երևան, 1941, էջ 19: Վանա բարբառով գրառված «Քյոռ-օլլու» տարբերակով գործող անձերն ու գործողության վայրերն ամբողջությամբ հայկական են: Այսպես, հերոսի հայրը Հարութն է, Վասպուրականի Հայոց Ձորի Անկշտան գյուղից, որդին Ռուշանի փոխարեն կրում է Առշամ անունը, իսկ կոիվները տեղի են ունենում Հայկի ու Բելի պատերազմի պատմական դաշտավայրում: Ընդհանրապես Խ.Սամվելյանի հաղորդմամբ, «ամբողջ վիպասանությունը հագեցած է զուտ հայկական ֆոլկլորով ու կենցաղային սովորույթների նկարագրություններով» (նույն տեղում): Հատկանշական է, որ միևնույն տարածաշրջանից և մասնավորապես Անկշտանից են սերում նաև «Սասնա ծռերի» ասացողները, ինչը ոչ ամբողջությամբ, սակայն որոշակիորեն կարող է բացատրել երկու էպոսների պատումների միջև առկա համանմանությունները:

²⁴ Chodzko A. Specimens of the Popular Poetry of Persia, p. 17-21.

²⁵ Քյոռ-Օլլի, Ժող. վիպ., էջ 41, 42:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 217:

վաճ Քյոռոլլու զրույցներից մեկում («Քյոռոլլին դաշաղ ա ինգյում»), որում գլխավոր հերոսի հայրը խանի ծիապան է, հայտնի երեք տարբեր անուններով՝ Հասան, Ալի և Արշակ: Վերջինս ականատես է լինում Կասպից ծովից ելած նժույգի հետ մատակների զուգավորմանը, ինչից ծնվում են Ղըռաթն ու Դորաթը²⁷:

Քյոռոլլու նժույգի մասին նմանատիպ մեկ այլ զրույց իր հորից լսել և ժամանակին իր «Հացի խնդիր» վեպում հրատարակել է Պերճ Պողոսյանը: Ընդ որում, դրանում մատակ ձիու հետ զուգավորված հրեղեն ձին Աշտարակի Այդրլճի ջրերից է. «...հրեղեն ձիանք, սիպտակ հրեղեն գոմեշներ, մարդաձուկն ու շատ ուրիշ գազաններ են լիքը Այդրգյուլումը: Էդ հրեղեն ձիանոնց ցեղիցն ա... Քյոռոլլի դռաթը, որ թևավոր է եղել: Այս բանը, իբր թե, տեսել է խառատ Մուրադը... Մուրադը պատմում է Քյոռոլլին, որ ինքն ականատես էր, երբ նրա մատակ ձին արածում էր լճի ափումը, մի հրեղեն սպիտակ այդր ձի դուրս եկավ ջրի միջիցը, թռավ նրա մատակի վերա ու կրկին ջրի տակը մտավ... Քյոռոլլի հրամանով ի պատիվ այն այդր ձիու, որը տասն և մեկ ամսից հետո պարգևեց իրան նրա սիրեկան Ղռաթին, այդ լիճն այն օրվանից կոչվում է Այդր գյոլ»²⁸:

Այդր լիճը, դրանից ելած «ծովային ձիերի» և զամբիկների զուգավորումից ծնված Ղըռաթն ու Տոռաթն առկա են նաև Հայաստանի տարածքում գրառված «Քյոռոլլու» քրդական պատումներում, մնացյալ իրադարձությունները զարգանում են ինչպես ատրպատականյան տարբերակում²⁹:

Հետաքրքիր է Գ.Սրվանձտյանցի հիշատակությունը Երզնկայի Մուսալա լեռան գագաթին գտնվող մեկ այլ Այդր-գյուլի մասին. «Լեռան գանգի տարածության վրայ լճակ մը կը տեսնանք... ուղեկիցներս կը բացատրեն թե՛ Այգըռ գոլու կ'ըսվի այս լճակը, և թե՛ հրեղեն ձիեր ունի իր մէջը»³⁰: Սալահունյաց գավառի (Դերսիմ) Այդր գյուլում բնակվող հրեղեն ձիերի մասին առկա է ավելի ուշ գրառված մեկ այլ ավանդություն. «Ասում են, թե Սր.Սարգիսն ու Սր.Գևորգը

²⁷ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ), հտ. VII (Արցախ և Սյունիք), Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1979, էջ 189, 190:

²⁸ Պողոսյան Պ., Երկեր, Երևան, 1982, էջ 18, 19: Հմմտ. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1969, էջ 78, 79:

²⁹ «Քյոռոլլի» էպոսի քրդական պատումները, գրառում, թարգմ. և ներածություն՝ Հ.Ջնդիկի, Երևան, 1953, էջ 43-46:

³⁰ Սրուանձտեանց Գ., Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, Մասն Բ, Կ.Պոլիս, 1879, էջ 39:

հեծած այս լճի մեջ ապրող իրենց ձիերին՝ խելահեղ թափով հասնում են այնտեղ, ուր գլուխ է բարձրացնում և ավերներ է գործում չարը»³¹:

Ն.Փ.Բորաթավի հաղորդմամբ միևնույն զուգավորումից սերող Քյոռոշլու նժույգի մասին պատմությունն առկա է մասնավորապես, Էլազիզի (Խարբերդ) տարբերակում, որպես գործողության վայր նշվում է Թուզլու-գյուլը (Ադի լիճ), ականատեսը կրկին գլխավոր հերոսի հայրն է: Բոլոր դեպքերում զուգավորումը տեղի է ունենում ծովից (լճից) ելնող գորշ որձ նժույգի (Boz Aygir) մասնակցությամբ³²:

Ղըռաթի նման նույն կերպ է պատմվում նաև Քուռկիկ Զալալու ծագումը «Սասնա ծռեր» էպոսի Մոկաց պատումներից մեկում: Պղնձե քաղաք գնալուց առաջ Սանասարն իր քեռուց ընծա ստացած վեցոտանի ձին «թորկեր էր, կեացեր էր ծովու բերան կարածէր: Գնաց դեսի իւր ձին: Տեսաւ կեօ՝ քուռակ ըմ մատ իւր ձին ի, կը խաղայ ամպեր: Ձի մ՝ ծովուց ելիր դիւրս. կեացիր վեար էնու ձիան. էդ քուռակ էնու մօտ էղիր էր»³³: «Այստեղ Քուռկիկ Զալալի ծագումը մութն է պատմուած,- գրում է Մ.Աբեղյանը,- բայց ում որ ծանօթ է ժողովրդական հաւատալիքը, որ Եզնիկ Կողբացու ժամանակից ցայժմ կենդանի մնում է, պարզ կը լինի. ծովերի մէջ ապրող իրեղէն ձիանց և փերին ապրող մատակների զուգաւորութիւնից ծնւում են իրեղէն ձիեր»³⁴: Որ այս հեթանոսական հավատալիքը դեռ վաղուց բավականին հայտնի ու տարածված է եղել հայերի շրջանում, իրոք, հաստատվում է Եզնիկ Կողբացու (Վդ.) «Եղծ աղանդոցում» տեղ գտած դրա հերքմամբ. «Ձի մարմնաւորի չէ հնար՝ թե ի ջուրս կեցէ, որպէս ոչ ջրականին՝ թե ի ցամաքի կեցէ», իմա՝ «հնարավոր չէ, որ ցամաքային կենդանին ջրում ապրի, ինչպէս և ջրայինը ցամաքում»³⁵:

Փաստացի նման հավատալիքի առկայության հանգամանքը հայ բանահավաքների կողմից արձանագրվել է նույնիսկ XIX. և ավելի ուշ: Գ.Սրվանձտյանցը նման ավանդազրույցներ նշում է նաև Վանա Նազիկ (Նազուկ) և Խաչլու (Խաչլի) լճերի առնչությամբ. «Թէ՛ Նազիկն եւ թէ Խաչլու լճակներ ունին իրենց մէջ իրեղէն աղջիկ, ունին իրեղէն ձիեր, իրեղէն գոմէշներ, որոցմէ կը յղանան երբեմն գեղերու մատակներն, եւ կը ծնանին ճեփ-ճերմակ ու անղա-

³¹ Ղանալանյան Ա., էջ 86:

³² Boratav Pertev Naili. Köroğlu Destanı. Bütün Eserleri – 6. BilgeSu. Ankara, 2016, s. 85.

³³ Աբեղեան Մ., Հայ ժողովրդական վէպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 158:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, աշխարհաբար թարգմ.՝ Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1970, գ. Ա, գլ. ԻԴ, էջ 78:

լատ»³⁶: Հատկանշական է, որ Խաչու լճակի հետ է կապվում նաև Պռոշ թագավորի և նրա Հավլունի թրի առասպելը³⁷:

Ավելի ուշ հրեղեն ձիու մասին գրույցներ են գրառվել նաև Վանա Արճակ գյուղի լճի առնչությամբ, նույնիսկ հավատացողներ կային, որ հրեղեն ձիու խրխիռնը «շատ-շատերը լսել են»: Հրեղեն ձիուն «տեսնողներ էլ էին եղել»... Գովում էին մի գեղեցիկ, ցեղական նժույգ՝ «Ծի միք ասե, Առճակու ծովու խրեղեն ծի ասեք»³⁸:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում XIX դ. վերջին Արարատյան դաշտում Տ.Նավասարդյանցի գրառած «Սինամ թաքավորի հեքիաթը», որի սյուժեն կուրացած հոր աչքերին դեղ գտնելու մեկնած որդու փորձությունների ու արկածների մասին է³⁹: Միջանկյալ հարակից սյուժե է «հայերի թաքավոր» Սինամի պատմությունը, հեքիաթն ինքն աչքի է ընկնում իր ամբողջականությամբ ու պատմելաձևի պատկերավորությամբ: Հետաքրքիր է, որ հայերի թագավորն ուներ երեք ձի՝ «մինը կեծակից էր ծնվե, մեկելը քամուց, իսկ մեկելը կրակից»⁴⁰: Ինչպես «Քյոռօղլու» էպոսում, նմանապես ձիերի հետ կապված արտաքուստ թվացյալ խնդրի պատճառով պատժվում են թագավորի ձիապանները. «Քանի էլում էին՝ իմ էս ձիանները լղարում էին. ես էնպես էի իմանում, թե ձիապաններն են մեղավոր, էսպես քսանինը ձիապանի գլուխ կտրեցի»: Հաջորդ ձիապանին հաջողվում է խուսափել մահից և ապացուցել իր անմեղությունը⁴¹:

³⁶ Սրուանձտեանց Գ., Համով հոտով, հտ. Ա, Գ տպագրութիւն, Փարիզ, 1949, էջ 85:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 83, 84: Միևնույն լճերը Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը հիշատակում է իր երկի այլ էջերում ևս՝ «Նազուկայ ծով» (նույն տեղում, էջ 100) և «Խաչուայ ծով» (նույն տեղում, էջ 106): «Վանայ ծովու դստերներէն» հիշատակվում է նաև «Արջակու ծովը» (նույն տեղում, էջ 83), սակայն առանց հրեղեն ձիերի մասին առասպելի հիշատակման:

³⁸ Ավագյան Ս., Արճակ – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հտ. 8, Երևան, 1978, էջ 110, 111:

³⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ), հտ. III (Այրարատ), Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1962, էջ 274-282:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 280:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 280, 281: Համանման սյուժե առկա է նաև Ա.Հայկունու գրառած «Արմավոն թագավոր ու գյուղ» հեքիաթում, միայն թե ձիու դերակատարության մեղմացմամբ (նույն տեղում, էջ 91): Միևնույն կերպ է բնորոշվում նաև Խլաթի բարբառով գրառված «Սինամ թագավոր և Գյուլ» հեքիաթը (ՀԺՀ, հտ. XVI (Վասպուրական և հարակից շրջաններ), ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2009, էջ 48-53): Սինամն իր հերթին «Սասնա ծռերից» հայտնի միևնույն Սենեքերիմ թագավորի կերպարն է, հայտնի նաև այլ փոփոխակ ան-

Հայտնի բանահավաք Ս.Հայկունու՝ Վաղարշապատում գրառած մեկ այլ հեքիաթում («Հազարան բիլբուլ») հերոսն իր ժառանգներին որպես պահապան է հանձնում ծովածին Սև ձիուն. «...էն Սև ձին տեսնում եք, որ օխտը կեմով կապած ա, էն ծովիցն եմ հանե, հրեղեն ձի ա... Սև ձին կքցեք աղաքը, դվո՛րը կէթա՝ հետը կէթաք, ո՛րտի կնատի՝ էնտի տեղ կառնեք, ձեզ տներ կշինեք. ձին ինչ ասի՝ խոսքից դուս չեք գա»⁴²: Սև ձին կերպավորվում է դասական «իմաստուն ձիու» բնորոշ գծերով՝ խորհուրդներ տալիս, փրկում վտանգներից: Դևերից փրկելով հերոսին՝ ձին իջնում է ծովի հատակը, ապա վերադառնում և յոթ ծովածին քուռակ բերում իր հետ⁴³: Հայկունու գրառած «Լալազար» հեքիաթում առկա է նաև ծովածին գորշ (բոգ) հրեղեն ձիու կերպարը, որը գլխավոր հերոսի համանուն ձիու մայրն է: Վերջինս բնակվում է «Սև ծովի, Սիպտակ ծովի արանք»: Լալազարի խորհրդով գործադրված խորամանկությամբ Բոգ ձիուն հաջողվում է հանել ծովից և ընծայել թագավորին: Վերջում գորշ ձին կերպարանափոխվում է ործի⁴⁴:

Մեկ այլ գորշ ձի (Բոգ ձի-աթակի) հանդիպում է Հայկունու գրառած «Շիրին Շահ և Բահր» հեքիաթում, ընդ որում այն Թուր-կեծակիի հետ վերջում բաժին է հասնում հերոսներից մեկին⁴⁵: Բոգ ձին հանդիպում է նաև «Միթիլ-խավք» հեքիաթում⁴⁶:

Ընդհանրապես ծովային ծագում ունեցող («ծովեղեն») հրեղեն ձիերը հանդիպում են Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքում արձանագրված ազգագրական և բանահյուսական նյութերում: Նրանք գլխավոր հերոսների ընկերն ու հիմնական օգնականն են և, որպես կանոն, տիրապետում են մարդկային լեզվին («...էն ձին շատ իմաստուն ձի էր, օր աստված լեզու տվիր էր, մարդկանց հետ կխոսեր»)՝⁴⁷: Նրանք կանխազգում են վտանգը և զգուշաց-

վանաձևերով՝ Սինամքարիմ, Սինամքար ևն: «Սասնա ծռերի» մի պատումի մեջ վերջինս հանդիպում է հայոց կամ Խաչապաշտ թագավորի կերպարով (Սասնա ծռեր, հտ. Դ, նոր պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը՝ Ս.Հարությունյանի և Ա.Սահակյանի, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 1999, էջ 38):

⁴² ՀԺՀ, հտ. III, էջ 25:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 30, 31:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 216-218: Ձիերի սանձման դրվագը նույնությամբ կրկնում է «Սասնա ծռերից» հայտնի Քուռկիկ Ջալալու և հերոսների երկխոսությունը (նույն տեղում, էջ 212, 216):

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 208:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 223:

⁴⁷ ՀԺՀ, հտ. XIII (Տուրուբերան), Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1985, էջ 167:

նում հերոսներին, ճանապարհի և խորհուրդներ հուշում, իսկ երբեմն օգնում ծովից գտնելու գլխավոր հերոսի հարսնացուին կամ թագավորի պահանջած ցեղակից ծովածիններին⁴⁸:

Ն.Փ.Բորաթավի ներկայացմամբ նման հավատալիք գոյություն ունի թուրքերի և ընդհանրապես թյուրքական ժողովուրդների շրջանում, ինչի ապացույցներն առկա են մի շարք վիպական ստեղծագործություններում: Ավելին, նման տարրը բնորոշվում է որպես թուրքերին հատուկ⁴⁹: Թյուրք վիպական ավանդության մեջ, մասնավորապես օղուզական հերոսական էպոսում («Դեդե-Կորկուտ») առկա է երրորդ օղուզամեծի գլխավոր հերոս Բամսը-Բեյրեքի ծովածին գորշ ձիու կերպարը: Գյաուրի (անհավատի) աղջկա միջոցով ազատվելով գերությունից՝ Բամսը-Բեյրեքը գտնում է գորշ ձիուն և հաղթահարում ամրոցի պարիսպը: Մոտիվ, որն ակնբախորեն առկա է «Քյոռոզլի» («Գյոռոզլի») էպոսի զանազան տարբերակներում: Խ.Կորօզլու կարծիքով. «հավանաբար, գորշ ձիու փառավոր հեծյալի մասին վիպական ավանդությունն ավելի ուշ փոխանցվել է Ղըռաթի հեծյալին»⁵⁰:

Ըստ երևույթին, Քյոռոզլու նժույգի «Ղըռաթ» անունը տարածված է եղել հայերի շրջանում XVIIդ. առաջին կեսին: XVIIIդ. պատմիչ Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին (1627-1699) 1680-ական թթ. վերջում գրված իր «Պատմագրութիւն» երկում, խոսելով Արծնի⁵¹ գյուղի տանուտեր Դավթի մասին, նշում է, որ «ունէր նա {Դաւիթ} ազնիւ ձի մի՝ կապուտ գունով, բարձր հասակաւ, լայնասմբակ, երկայնապարանոց, փոքրագլուխ, եւ արագաքայլ, ուսուցեալ էր եւ լեզու, եւ անուն եղեալ էր նմա Ղռ-աթ. եւ զոր ինչ Դաւիթն ասէր, ձին իմանայր»⁵²: Այնուհետև ամբողջ ԺԷ գլխում («Վասն գալոյ երիվարին»)՝⁵³ պատմիչը խոսում է կարսեցի ոմն թուրքի կողմից ձիու առևանգման և նրա՝ Արծնի տիրոջ մոտ վերադառնալու, Դավթի և թուրքի ընկերանալու մասին⁵⁴: Հետաքրքիր է,

⁴⁸ Հայտնի է նաև Սասնո Անդոկ լեռան Պայթող աղբյուրի ավանդությունը, ընդամենը սատուցիները հավատում էին, թե այնտեղ բնակվող հրեղեն ձիերից է սերում Քուռկիկ Զալալին: Նորոյա գրույցի համաձայն՝ Պայթող աղբյուրից էր սերում Զորավար Անդրանիկի Ասլանը, որից նա չքաժանվեց մինչև մահ:

⁴⁹ Boratav, s. 83.

⁵⁰ Кор-Оглы Х. Г. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр. 171.

⁵¹ Ներկայիս Արզնին ՀՀ Կոտայքի մարզում:

⁵² Զաքարեայ սարկավազի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հտ. 2, գլ. ԺԷ, էջ 24:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 24, 25:

⁵⁴ Իր երկում Զաքարիա Քանաքեռցին հիշատակում է ևս մեկ «գորաւոր կիսաբանական» ձիու՝ կապված Ամիրգունա խանի որդի Թահմազ բեկի հետ (նույն տեղում, էջ 61, 62):

որ պատմիչը նշում է ծիուն «կապուտ գունով» և Քյոռոզլու նժույգին նույնանման անվամբ՝ «Ղռ-աթ»⁵⁵։ Թեև «գորշ ծիերի» կերպարներ հանդիպում են նաև այլ արևելյան ասքերում և հեքիաթներում (օրինակ, «Աշուղ Ղարիբի» որոշ թուրքական տարբերակներում), սակայն տվյալ դեպքում ակներև է, որ ծիու անունը բխում է հենց Քյոռոզլու Ղռաթից։ Սույն փաստն ինքնին վկայում է Քյոռոզլու ասքերի տարածված լինելը և ժողովրդականություն վայելելը նշված ժամանակաշրջանում։

Ղռաթի մասին Քյոռոզլուն վերագրվող խաղերը բավական տարածված են եղել էպոսի տարածվածության ողջ շառավղին համապատասխան։ Առաջին և հնագույն գրառումը պահպանվել է XVIIIդ. հայ մատենագիր Եղիա Մուշեղյանի (Եղիա Աստվածատրյան կամ Եղիա Կարնեցի)⁵⁶ 1721թ. Թավրիզում գրված «Գիրք խաղից երաժշտականաց» տաղարանում, որտեղ ամփոփված են հայատառ թուրքերենով Քյոռոզլուն վերագրվող 13 խաղ։ Դրանք տիպիկ քնարական «կոշմաներ» են, հայատառ գրառված թուրքերենով կամ ատրպատականյան բարբառային թուրքերենով։ Ղռաթի անունը երկու անգամ հիշատակվում է Եղիայի գրառած խաղերում, որոնք սկսվում են «Ջա'նն դաթ, զօզո'մ դոա'թ» («Հոգի'ս, Ղռա'թ, աչք[ե'ր]ս, Ղռա'թ») բնորոշ տողով⁵⁷։ Վստահաբար տվյալ տաղարանում պահպանվել են Ղռաթին նվիրված խաղերի առաջին հայտնի գրավոր նախաձևերը, որոնք հետագայում զանազան ձևափոխումներով XIXդ. վերջերից գրառվել են էպոսի տարածվածության ողջ տարածքում՝ Փոքր Ասիայից և Կովկասից մինչև Կենտրոնական Ասիա։

Բնականաբար անժխտելի է ծիու պաշտամունքի տարրերի պատմական առկայությունը թուրքական վիպական ավանդության մեջ։ Միաժամանակ ակնհայտ է, որ «Քյոռոզլի» էպոսի ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական զանազան, առավելապես նախկին հայկական ու հայաբնակ տարածքներում գրառված տարբերակներում նկատելի է տեղական բնիկ հայոց վիպական տարրերի ու ավանդությունների ազդեցությունը։

Վերոհիշյալն ակնբախտրեն վկայում է անգամ ուշ միջնադարում Հայկական լեռնաշխարհում ժողովրդագրական և ազգագրական դիմագծի փոփոխու-

⁵⁵ «Կապուտը» տվյալ դեպքում նույն գորշն է (հմմտ. «բոզ»)։

⁵⁶ Եղիա Մուշեղյանի (Եղիա Աստվածատրյան, նաև՝ Եղիա Կարնեցի, 1689-1750/51) հարուստ գրական ժառանգության մաս կազմող տաղարանը հայտնաբերվել է 1937թ. (**Աբրահամյան Ա., Գաբրիելյան Դ.**, Քյոռ-օղլու նորահայտ երգերը, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, էջ 71-93, Երևան, 1954)։

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 84, 88։

թյուններից հետո հայոց վիպական ավանդույթի կենսունակության մասին:

ПЕРСОНАЖ КОНЯ В ЭПОСЕ “КЕРОГЛЫ” И ЕГО МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

САМВЕЛ РАМАЗЯН

Хотя эпос “Кёроглы” произведение позднего средневековья, оно содержит многие архаические пласты и древние мифологические элементы, самым выдающимся из которых является культ коня. Происхождение коня Кёроглы почти во всех версиях эпоса описывается одинаковым образом: Гырат рождается от спаривания водяного (морского) волшебного коня и пасующейся на берегу кобылы. В статье представлены мифологические основы персонажа коня, в том числе в сочетании с существующими армянскими материалами. Очевидно, что не только в армянских, но и в различных турецких версиях, в основном записанных в бывших армянских и армянонаселенных территориях, усматривается влияние местных коренных армянских элементов и традиций.

Ключевые слова – Кёроглы, конь, морской конь, “сын слепого”, культ коня, Гырат.

THE HORSE IN THE EPIC OF “KOROGLU” AND ITS MYTHOLOGICAL BASIS

SAMVEL RAMAZYAN

The epic "Koroglu" has taken shape in the late Middle Ages. Nevertheless it contains many archaic layers and ancient mythological elements, the most outstanding of which is the cult of the Horse. The origin of the Koroglu's horse is described in almost all versions of the epic in the same way. Ghyrat, Koroglu's horse is the offspring of a water (sea) magic horse and a mare grazing on the shore. The article presents the mythological basis of the horse and compares them with the Armenian sources. It is obvious that not only in the Armenian version but also in various Turkish ones, especially the ones recorded in former Armenian territories and territories with certain Armenian populations, the influence of the local indigenous Armenian elements and traditions is traced.

Key words – Koroglu, horse, sea horse, “son of the blind man”, the Cult of the Horse, Ghyrat.